

Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa, Tuomas Heikkilä toim., Historiallisia Tutkimuksia 254, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Helsinki 2010. 480 s.

Mitä on keskiaikainen kirjallinen kulttuuri Suomessa? Milloin se on saapunut tänne? Miten sitä on harjoitettu? Muun muassa tällaisiin kysymyksiin pyritään vastaamaan dosentti Tuomas Heikkilän toimittamassa kirjassa *Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa*. Teos on Heikkilän johtaman Suomen keskiajan kirjallinen kulttuuri -tutkimushankkeen työn tulos. Vuonna 2006 käynnistynyt tutkimushanke on saanut rahoitusta sekä Suomesta että Ruotsista. Hankkeeseen on sen eri vaiheissa osallistunut Heikkilän ohella yhteensä 10 tutkijaa. He ovat Seppo Eskola, Jesse Keskiaho, Samu Niskanen, Jaakko Tahkokallio, Ville Walta, Lari Ahokas, Tuija Ainonen, Suvi Randén, Teemu Roos ja Samuli Simelius. Heistä Heikkilä, Eskola, Keskiaho, Niskanen, Tahkokallio ja Walta ovat kirjoittaneet artikkeleita nyt esiteltävään teokseen.

Teoksessa käytetty tutkimusaineisto ja -menetelmä

Suomen keskiajan kirjallinen kulttuuri -tutkimushankkeen tarkoituksena oli muodostaa kokonaiskuva Suomen vanhimmasta kirjallisesta kulttuurista eri muotoineen sekä sen alkuperästä ja vaikutuksista. Tätä tarkoitusta varten Heikkilän johtama työryhmä haki käsiinsä kaiken sellaisen keskiajalta periytyvän kirjallisen materiaalin, jonka se tulkitse käyttetyn Suomessa tai laaditun käytettäväksi Suomessa. Tutkimusaineistoa löytyikin runsaasti. Aineiston pääosaa säilytetään Suomen kansalliskirjastossa, jossa on noin 10 000 kaksoislehteä käsittävä kokoelma *Fragmenta membranea*. Se on kansainvälisestikin ajatellen merkittävä keskiaikaisten käsikirjoitusten

kokoelma kirjallisen kulttuurin näkökulmasta. Tämän lisäksi Heikkilän johtama työryhmä on hakenut tutkimusmateriaaliaan eri arkistoista ja kirjastoista Suomessa (Helsinki, Turku ja Vöyri). Ryhmä on käyttänyt hyväkseen myös ulkomailta löytynyttä tutkimus- ja vertailumateriaalia, jota säilytetään Ruotsissa (Tukholma, Upsala, Lund ja Göteborg), Tanskassa (Kööpenhamina), Virossa (Tallinna), Saksassa (Berlin, Dresden ja Lübeck), Englannissa (Lontoo ja Cambridge) sekä Italiassa (Rooma) ja Vatikaanissa.

Suomen keskiajan kirjallinen kulttuuri -teoksen lähteistö on pääsääntöisesti kirkolliseen elämään, täsmällisemmin ilmaistuna jumalanpalveluselämään liittyvää. Käsitteellä ymmärretään messuja, rukoushetkiä ja kirkollisia toimituksia, joiden toimittamisesta on annettu ohjeita erilaisissa liturgisissa kirjoissa. Lähteistö edustaakin näitä kirjoja käsikirjoituksina tai käsikirjoituskatkelmina sekä painettuina kirjoina tai niiden katkelmina.

Tällaisia kirjoja olivat esimerkiksi messun toimittamiseen liittyneet *missalet* eli messukirjat, *gradualet* eli messun vaihtuvia osia sisältäneet kirjat ja *kalendariat* eli messun toimittamisen puitteista eri kirkkovuoden ajankohtana määränneet kirjat, rukoushetkien suorittamiseen liittyneet *breviariiumit* eli rukouskirjat, *antifonariumit* eli rukoushetkissä käytettyjä antifooneja sisältäneet kirjat, *lektionariumit* eli rukoushetkissä esitetyt lukukappaleita käsittäneet kirjat sekä *manualiat* eli kirkollisten toimitusten (kaste, avioliittoon vihkiminen jne.) toimittamisesta määränneet kirjat. Näiden lisäksi lähteistössä on messuissa ja rukoushetkissä pidettyjä saarnoja, eri tarkoitukseen laadittuja hengellisiä ja teologisia kirjoja, lakiaineistoa ja erilaisia kopiokirjoja.

Mainittu lähdeaineisto ei ole helposti luettavissa eikä tulkittavissa. Tutkijan on hallittava 1100–1400-lukujen käsialan ohella latinaa, keskialasaksaa ja ruotsia. Tekstin ymmärtämistä vaikeuttavat myös esimerkiksi yhtä sanaa tai laajempaa ilmausta tarkoittavat lyhennemerkit. Kun tekstin sisältö sitten aukenee tutkijalle, hän on uusien ongelmien edessä. Milloin kyseinen käsikirjoitus tai sen katkelma on laadittu ja missä se on kirjoitettu? Tässä yhteydessä puhutaan dateerauksesta ja lokalisoinnista eli ajoittamiseen ja paikallistamiseen liittyvistä tutkimusmenetelmistä.

Ajoittaminen toteutetaan paleografisesti ja kodikologisesti tarkastelemalla kriittisesti esimerkiksi kirjoitusmateriaalina ollutta pergamenttia tai paperia, käytettyä mustetta ja käsialaa. Edelleen on tarkattava, miten leipäteksti on kirjoitettu, minkälainen on siinä olleiden intiaalien eli alkukirjainten tyyli ja värytys sekä sitä, miten kirjoittaja on piirtänyt nuottiviivat ja nuotit. Käsikirjoituslehtien koko, muoto, materiaali,

laatu, rivien lukumäärä, musteen väri, sivun asettelu ja koristelu antavat myös tietoja kirjoituksen syntyajankohdasta. Se on myös pääteltävissä käsikirjoituksen sidoksesta ja rakenteesta ja mahdollisista kansista.

Mainittujen paleografisten ja kodikologisten menetelmien avulla voidaan myös saada selville, missä kyseinen käsikirjoituksen katkelma tai kokonainen käsikirjoitus on tehty. Tässä yhteydessä on mahdollista tehdä havaintoja jopa yksittäisestä kirjurista tai kirjuriryhmästä, vaikkakaan yksityisen kirjoittajan henkilöllisyyttä ei voi todeta. Kirjurin tai kirjuriryhmän identifioiminen ei toisaalta välttämättä osoita kyseisen käsikirjoituksen tai sen katkelman tarkkaa kirjoituspaikkaa, sillä se on voinut kulkeutua paikasta toiseen esimerkiksi kaupan tai matkustamisen välityksellä. Tämä avaa puolestaan yhden uuden ongelman: missä käsikirjoitusta tai sen katkelmaa on käytetty?

Tutkija ei voi selvittää viimeksi mainittua kysymystä tuntematta 1200–1400-lukujen liturgianhistoriaa. Tuolloin oli nimittäin tapana, että jokaisella hiippakunnalla oli oma liturginen traditionsa eli käytäntönsä, joka näkyi esimerkiksi messun tietyissä yksityiskohdissa. Ne poikkesivat muitten hiippakuntien liturgisten traditioitten vastaavista detaljeista. Tutkijan on edelleen tunnettava useita tällaisia käytäntöjä kyetäkseen tarkan analyysin ja vertailun perusteella osoittamaan, että tarkasteltavana oleva liturginen käsikirjoitus tai sen katkelma on peräisin jostakin tietystä hiippakunnasta, esimerkiksi Turun keskiaikaisesta hiippakunnasta.

Käsikirjoitus tai sen katkelma voidaan myös paikantaa johonkin tiettyyn seurakuntaan, eli osoittaa, että sitä on käytetty tässä seurakunnassa. Tämä voidaan tehdä monella tavalla, esimerkiksi käyttämällä hyväksi käsikirjoituskatkelmissa olevia niin sanottuja voudintilimerkintöjä, joita veronkannosta vastanneet voudit tekivät 1500-luvun puolivälistä 1600-luvun alkuun takavarikoidessaan kirkon omaisuutta, myös jumalanpalveluselämässä käytettyjä kirjoja.

Teoksen sisältö ja tutkimustulokset

Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa -teos noudattaa sisältönsä ryhmyksen osalta suomalaisen keskiajan kirkkohistorian jaottelua, jonka näkökulma määräytyy läntisen tulkintaperineen mukaisen kristinuskon saapumisesta Suomeen 1000–1100-luvuilla ja juurruttamisesta 1200–1400-luvuilla. Kristinuskon tuotiin Suomeen rauhallisesti kaupan ja sen mukana tulleiden kulttuurivirtausten myötä sekä myös aktiivisen käännytystoiminnan välityksellä. Tätä ajanjaksoa voidaan kutsua

kristillistämisen eli kristinuskoon käännynnän ajaksi. Sitä seurasi sitten kristillistymisen kausi, jolloin kristinuskko juurrutettiin Suomeen muun muassa muodostamalla maahan kiinteä seurakuntaverkosto kirkkoineen ja siellä palvelevine pappeineen. Kristillistymisen kausi jatkui sitten 1500-luvulla, jolloin uutta läntisen kristillisen perinteen mukaista, reformatorista opintulkintaa alettiin juurruttaa Suomeen. Teoksen pääluvut "Kirjallistumisen jäljillä" ja "[kirjallisen kulttuurin] saapuminen" liittyvät sisällöltään kristillistämisen kauteen, sillä jälkimmäisessä tuodaan selkeästi esille, että kirjallinen kulttuuri on ollut olennainen osa kristinuskon levittämistä 1100-luvulla. Tässä yhteydessä on myös lyhyt katsaus siihen, mitä kirjallisia jäänteitä on olemassa tältä kirkkohistorian kaudelta. Luku "Kirjallistumisen jäljillä" on johdanto teoksen aihepiiriin, lähteistöön ja metodologiaan.

Pääluvut "[kirjallisen kulttuurin] juurtuminen", "kukoistus", "vaikutus" ja "perintö" liittyvät puolestaan sisällöltään kristillistymisen kauteen sekä reformaation kauteen 1500-luvulla. Niissä tarkastellaan kirjallisten tekstien näkökulmasta Turun hiippakunnan järjestäytymiskautta, hallintoa, liturgisen käytännön muotoutumista, hiippakunnallisen identiteetin rakentumista, papiston koulutusta ja oppinutta papistoa. Edelleen kirjoittajien huomio on kiinnittynyt muiden kuin kirkonmiesten kirjoitustaitoon sekä lakia ja oikeutta koskeviin kirjallisiin dokumentteihin. Sen jälkeen valotetaan kirkollisen kulttuurin kukoistusta 1400-luvulla, kirjoittamisen monimuotoista maailmaa ja käsikirjoitusten laatimiseen keskittyneitä instituutioita. Kauppiaiden ja kaupunkilaisten tuottamat erilaiset kirjalliset dokumentit ja asiakirjat, erilaiset kirjoitetut kielet sekä ensimmäiset Suomea varten painetut kirjat ovat tämän jälkeen selvityksen kohteena. Palstatilaa annetaan myös kirjallisen kulttuurin murrokselle reformaation yhteydessä 1500-luvulla. Sen jälkeen on vielä erinomainen yhteenveto kirjasta.

Kukin kirjoittaja on tuonut yhteiseen tuotokseen luonnollisesti oman erityisalan osaamisen. Tuomas Heikkilä on vastannut laajemmista kokonaisuuksista, jotka ovat sekä kontekstia että itse tutkittavaa asiaa. Heikkilän panoksessa näkyy hänen laaja tietämyksensä ja merkittävä, kansainvälisestikin arvostettu asiantuntemuksensa. Verotushallinnon kirjanpitoon 1500-luvun alkupuolella perehtynyt Seppo Eskola on erittäin asiantuntevasti vastannut teoksen niiden osuuksien kirjoittamisesta, joissa käsitellään kirjallista kulttuuria yhteiskunnallisista ja oikeudellisista näkökulmista. Jesse Keskiäho on perehtynyt erityisesti lähteiden käyttöön ja soveltamiseen unien ja näkyjen osalta. Jaakko Tahkokallion erityisala liittyy

puolestaan historiankirjoitukseen ja sen ymmärtämiseen. Keskihon ja Niskasen kynästä ovat "elektroniselle pergamentille" piirtyneet ne kirjaimet, joista ovat syntyneet kirjoitetun aineiston käyttöä eri kirkollisissa yhteyksissä selkeästi ja analysoiden esiintuovat osuudet. Samu Niskasen teoksen syntyhetkellä vielä valmisteilla ollut tekstikritiikkiä käsittelevä väitöskirjatyö on antanut sellaista erityisosaamista ja asiantuntemusta, jonka varassa hän on vastannut tutkimusaineistoa esittelevistä ja analysoivista osuuksista. Birgittalaisjärjestön käsikirjoituskulttuuria tutkinut Ville Walta on puolestaan kirjoittanut ne osuudet, joissa lukija perehdytetään erinomaisesti kirjoitetun aineiston leviämiseen kirkon ulkopuolelle sekä sen käyttöön birgittalaisten keskuudessa.

Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa -teos avaa lukijalle kokonaisnäkemyksen esille nostamaansa asiakokonaisuuteen. Siinä on paljon uutta tietoa, joka on syntynyt asiansa hallitsevien ammattimiesten kyvystä lukea ja tulkita lähteitään, suhteuttaa ne kontekstiinsa ja analysoida niitä laajan tutkimuskirjallisuuden avulla. Vaikka teoksessa ei kumotakaan varsinaisesti aikaisempaa tutkimusta, sitä kuitenkin korjataan ja täsmennetään kiitettävästi. Tämä on ollut mahdollista ensiksikin siksi, että Heikkilän johtamalla tutkimusryhmällä on ollut käytössään kokonaisnäkemys lähdeaineistostaan. Toiseksi he ovat osanneet hyödyntää monen aikaisemmin näissä yhteyksissä käyttämättömän tieteenalan tutkimuksia, joiden tuloksia on erinomaisesti osattu yhdistellä omasta lähteistöstä saatuun tietoon.

Esimerkin täsmentävästä tutkimusotteesta tarjoaa luku "Kirjoituskeskukset". Siinä tuodaan esille kootusti kaikki sellainen tieto, joka liittyy kirjallisen aineiston hankintaan, käyttöön ja kopioimiseen kirkollisen hallinnon ylätasolla eli hiippakuntatasolla ja "alatasolla" eli seurakuntatasolla tai yksittäisen papin tasolla. Kirkolliseen hallintoon integroituneiden, mutta kuitenkin periaatteessa itsenäisten sääntökuntien ja järjestöjen suhde kirjalliseen aineistoon tuodaan myös keskitetysti esiin. Tässä yhteydessä huomiota voi vielä kiinnittää Jesse Keskihon kirjoittamaan dominikaaneja käsittelevään osuuteen, jossa selvitetään Turun Pyhälle Olaville omistetussa dominikaanikonventissa kirjoitettuja ja kopioituja käsikirjoituksia ja niiden katkelmia.

Loppuarvio

Heikkilän johtama tutkijaryhmä on onnistunut vastaamaan käsikirjoitusten tutkimiseen liittyviin monenlaisiin haasteisiin sekä metodologisesti että sisällöllisesti. Se on myös osoittanut vakuuttavasti, että kirjallinen kulttuuri on Suomessa aiemmin esitettyä huomattavasti vanhempaa. Suomen kirjakielen isänä pidetty Mikael Agricola ei tuonut maahamme uutta ilmaisukeinoja ja -välinettä, vaan hän rakensi työnsä entisen pohjalle. Suomessa käytetty kirjallinen aineisto ennen Agricolaa on ollut pääosin latinaa, mutta myös ruotsia ja keskialasaksaa, sillä suomenkielistä kirjallista aineistoa ei tunneta ennen 1530–1540-lukuja. Vaikka puhutustakaan suomesta ei liioin ole dokumentoitavaa tietoa ennen 1500-luvun toista neljänneistä, ainakin saarnoja, pyhimyslegendoja ja kristinopin tärkeimpiä osia tiedetään luetun ja esitetyn suomeksi. Edelleen voi olettaa, että käräjillä Ruotsin yhteiskunnallisen lainsäädännön säädöksiä on käännetty suomeksi tarpeen mukaan.

Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa -teos on kokonaisuudessaan vakuuttavaa työtä. Kirjaan on koottu merkittävän lähdeaineiston lisäksi vaikuttava bibliografia teoksen alaan liittyvästä tutkimuskirjallisuudesta. Artikkelit henkivät kauttaaltaan kirjoittajien oppineisuutta ja tieteellistä osaamista. Sanottu perustuu aina lähteisiin, joita on tulkittu luotettavasti ja kriittisesti kirjallisuutta hyväksi käyttäen. Esitys on selkeää ja sujuvaa. Kaikki tämä osoittaa, että kirjoittajat ovat luotettavia tutkijoita, jotka hallitsevat ja osaavat alansa suvereenisti. On ilo lukea tekstiä, josta henkii syvälinen ajattelu, tieteellinen tarkkuus ja esityksen loogisuus. Tätä täydentävät huolella valitut kuvat ja teoksen lopussa oleva keskeisten termien sanakirja. Ulkoasultaan teos on kuvituksineen ja sisältöön viittaavine kuvine kansineen myös erittäin huoliteltu. Myös kustantaja ansaitsee kiitoksen tästä kulttuuriteosta.

Kirjallinen kulttuuri keskiajan Suomessa -teos edustaa kunniakkaasti tutkimaansa asiaa, Suomen kirjallista kulttuuria. Se on alan perusteos, josta on paljon hyötyä alan tutkijoille luotettavana referenssiteoksena. Kirja tulee myös toiminaan selkeänä ja helposti avautuvana oppikirjana monen eri historiatieteen alan perus- ja jatko-opiskelijoille.

Jyrki Knuutila, TT
Käytännöllisen teologian laitos
Helsingin yliopisto
jyrki.knuutila[at]helsinki.fi.